

УКРАЇНЬСЬКА ЕМОЦІЙНІСТЬ ЯК ФЕНОМЕН НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ ТА КУЛЬТУРИ

Феномен ментальності (менталітету) в сучасній вітчизняній й зарубіжній соціально-філософській літературі посідає особливе місце. Ментальність, постаючи "тлом" різноманітних процесів та явищ в життєдіяльності людини і суспільства, цікавить дослідників як феномен, який можна віднайти й показати та завдяки йому витлумачити події історичного минулого певних соціальних спільнот, суспільні реалії їх сьогодення, надати певні прогнози на перспективу. Етнолог і філософ Л.Леві-Брюль, історики Ж.Лефевр і Л.Февр, письменник М.Пруст, соціальні психологи В.Вундт, Й.Мейерсон, З.Барбу, історики Ж. Ле Гофф, Р.Мандру, Ж.Дюбі, теоретик культури Й.Хойзінга, етнолог К.Леві-Стросс, філософи й історики культури М.Фуко і А.Гуревич, філософ і соціолог Г.Зіммель, соціологи М.Вебер, Е.Дюркгейм, Т.Парсонс, Р.Парк, Ю.Габермас, П.Бурдьє, Е.Гідденс, Н.Луман й інші, а до них Геродот, Тацит, Пліній, Ксенофонт, Цезар, мислителі Середньовіччя та Нового часу, при вивченні людини в її різноманітних суспільних іпостасях так чи інакше виходили з дослідження специфічних алгоритмів та характеристик роботи її свідомості й мислення, тобто залучали контекст ментального феномена.

Українська національна ментальність, як унікальне культурне явище історії ментальностей людства, постає функціонально життєздатним, змістовно широким, багатоаспектним, різнобічним за сукупністю суттєвих рис й форм прояву цих рис феноменом. У визначенні сутності української національної ментальності на сьогодні залишається ще багато нез'ясованого, недослідженого. Важливо зрозуміти, якими є суттєві особливості української національної ментальності, історико-культурні підвалини таких її особливостей, в яких феноменах, кодах, архетипах вони постають, як змінювалася наша ментальність протягом історичного розвитку нації, яких властивостей набувала, яких трансформацій зазнавала. Дослідження національної ментальності України сьогодні є цікавою теоретичною й практичною проблемою.

Посеред сучасних вітчизняних науковців різних галузей соціального знання проблематиці ментального як дослідженню характеристик "суб'єктивної реальності" українського соціуму приділяється увага в роботах М.Поповича, С.Кримського, Н.Соболевої, Н.Злобіної, В.Храмової, О.Забужко, О.Нельги, С.Римаренка, А.Ручки, О.Донченко, Р.Додонова, С.Пролеєва, І.Старовойта, В.Пилипенка, А.Швецової, Є.Головахи, Д.Богині й інших. Ефективність ідеї ментальності при цьому виводиться із зіставлення "психічного", "психологічного", "духовного" в суспільному розвитку з соціальним, коли "психологічний підхід дає змогу простежити загальнозначущі тенденції від особистісного до глобально-суспільного рівня розвитку" [1, 10].

Ментальність нації є стрижневим елементом національної свідомості й самосвідомості. Як алгоритмічний компонент розуму, він виявляється в умінні вибирати (відбирати, перебирати) дані, внаслідок чого народжується знання (розуміння, сприйняття). Отже, він є здатністю нації робити вибір – між добром і злом, вибір своєї еліти (політичної, ділової, інтелектуальної, духовної), вибір типу державного устрою, видів соціально-економічної діяльності, вибір способу життя тощо. І окрема особистість, і народ у цілому у своєму житті керується інтелектом, бажаннями, потребами, інтересами, почуттями, вигодами – завдяки чому соціальна дійсність постає наслідком доцільної суспільної діяльності з подолання соціальної змістовної невизначеності й хаосу. Архетипи поведінки й мислення проявляються в фантазіях і сновидіннях, в політичних устремліннях і економічних прагненнях, у релігійних надіях і наукових досягненнях, у бажаннях і мріях. Як певне колективне підсвідоме (за К.Юнгом), вони транслюються від покоління до покоління й відіграють важливу роль у життєдіяльності суспільства та людини. У свідомості вони виявляються у вигляді величезної кількості колективних образів і символів, символічних матриць і концептів, безпосередньо пов'язаних зі свідомими рівнями, які є закодованими, формалізованими зразками й програмами поведінки людини, конструктами психіки індивідів ментальної природи.

Ментальність постає тлом й, зокрема, національних соціальних почуттів. Посеред розмаїття характеристик й рис, притаманних українській національній ментальності в цьому

контексті, є риса, яку різні автори називають як "емоційність", "чуттєвість", "сентиментальність", навіть "мрійництво" [2].

Що мається на увазі? Що слід розуміти під українською емоційністю, який зміст вкладати в цю рису національної ментальності? І яким чином вона стикається, співвідноситься, впливає на особливості мислення й поведінки національних суспільних суб'єктів України в різних сферах життєдіяльності – економічній, політичній, ідеологічній, релігійній й інших? Що означає українська чутливість та українське мрійництво? Зважаючи на те, що ментальний світ людини має певну структурну ієрархію, що включає різні складові – від більш фундаментальних і стійких (вони утворюють ментальний архетип), до більш поверхневих і рухливих, – емоційність як риса української національної ментальності належить до перших, фундаментальних, що виступають як універсальні схеми символізації всього суцього на зразок певних завжди істинних формул, чи є більш поверхневою й неглибоко вкоріненою в національну психіку, в національний характер? У будь-якому разі – звідки вона виникла в національній ментальності, яке місце посідає в метафізиці людського "Я" та в специфічних національних прийомах смислотворення, як вона задіяна в індивідуальних та суспільних механізмах бачення й розуміння людиною оточуючого світу?

У фундаментальній праці більше як тридцяти авторів країн Європи "Європейська історія менталітету", що вийшла в 1993 р. під загальною редакцією професора П.Дінцельбахера [3], метою якої був огляд та аналіз проблем, що входять до змісту категорії ментальності, складовими ментального феномену, зокрема, названі й речі емоційного, почуттєвого змісту, такі як: уявлення людини про співвідношення радості, страждань і щастя, про засоби подолання страждань, психологічні емоції у системі індивід – суспільство, система естетичних уявлень людини та суспільства й інші. Ментальний феномен, демонструючи свою універсальність, спускається на почуттєво-емоційний рівень світобачення та світосприйняття.

Емоційність як риса української національної ментальності – це, перш за все, виокремлення в ній двох важливих й суттєвих аспектів: змісти, пов'язані з так званою "філософією серця", "кордоцентризмом" та специфічне розуміння глибин емоційного життя особи.

Стосовно першого, що слід розуміти під "філософією серця"? Чи дійсно тут йдеться про буквальне протиставлення серця розуму, чуттєвості тверезому й холодному здоровому глузду?

Як зазначають науковці Інституту філософії НАН України, автори фундаментального дослідження з проблем теорії ментальності [4], "філософією серця" – в широкому тлумаченні цього феномена – в українській культурі позначається не романтичне уявлення про протистояння "серця" і "розуму". Г.Сковорода, як автор вчення про "філософію серця", керується біблійним розумінням слова "серце" (в контексті християнського вчення про тіло і душу апостола Павла), де серце (як і нирки) розглядається як особистісний "розумовий центр" людини. Термінологією європейської філософії Г.Сковорода говорить про серце як про *essentia*, про проблему сутності й існування людини, а зовсім не про відношення чуттєвості ("серця") до розуму ("голови"). Іншими словами, "філософією серця" Г.Сковороди – це "антропологічний поворот" в українській філософії, перехід до індивідуалістичної соціальної філософії. ""Філософію серця" Григорія Сковороди ніяк не зрозуміти, якщо намагатися просто співставляти її з нібито притаманним типовому українцю сентименталізмом. Ключем до її розуміння має бути складна культурна історія, як українська національна, так і загальноєвропейська" [4, с. 261].

Засвоївши на початку своєї історії візантійську культуру, Київська Русь, проте, не сприйняла основний принцип візантизму: панування загального над індивідуальним. Навпаки, в духовній історії України люди завжди були носіями вільного духу ("вогневої душі" козаки, "мандрові дияки", ініціативні городяни міст з Магдебурзьким правом), з яких ніхто (за виразом М.Гоголя) не бажав залишатися глядачем світової драми, а був би тільки її дійовою особою. Цей індивідуалізм як лейтмотив ментальності, ця стихія вільної самодіяльності особистості, отримали втілення в "філософії серця" Г.Сковороди.

Більш того, у філософа української характерологічної ментальності Г.Сковороди йдеться й про феномен "сродності" як мотив пошуків сенсу життя (те, що у М.Хайдеггера отримало позначення "укоріненості в буття"). Найбільшим злом, за Г.Сковородою, слід вважати порушення "сродності", розузгодженість людської діяльності з природними

нахилами суб'єкта. Динамічність, плинність, розбіжність, багатозначність і незрозумілість подій, у вихорі яких постійно знаходилася (і перебуває, до речі, зараз) проста людина в суспільно-політичній історії України, виробляла в неї позицію пошуку сталості й сенсу не стільки в цих подіях, скільки в самій собі, у своєму внутрішньому житті. Вироблявся погляд на себе як на "внутрішню людину", яка породжує із себе та визначає собою "поверхню" свого "Я", своє соціальне й природне буття як "зовнішньої людини". Ця ситуація так само спонукала індивідуалізм та прагнення до "свободи" як риси українського національного характеру, світовідчуження, української національної ментальності. Україна як кордонна цивілізація формувала у свого населення життєвий імператив свободи як ідеалу та показника честі й гідності людини.

Отже, архетип "філософії серця" розкривається як принцип індивідуальності та джерело людяності (П.Юркевич), як мікросвіт, вираження внутрішньої людини (Г.Сковорода), як шлях до ідеалу і гармонії з природою, світом (Т.Шевченко), як орган надії, передчуття, провидіння (П.Куліш), як ключ до "господарства душі", її мандрівок у вічність, сферу добра, краси, пуття (М.Гоголь) тощо [5]. При цьому відбувається визнання особливого символічного статусу у світі архетипу "Слова": слово – як "меч духовний" (І.Вишенський, Л.Баранович), що є початком вільної думки для вільної людини, а воля реалізується у вчинках й діях розкріпаченої особи.

З іншого боку, "серце", на противагу формалізму розуму, є метафорою інтимних глибин душі.

Емоційність – стала риса психологічної культури України. За одностайною думкою багатьох дослідників, психологічна культура України вирізняється емоційно-почуттєвим характером, вже названою вище "кордоцентричністю". Йдеться про високу українську емоційність, чутливість та ліризм, що виявляються, зокрема, в естетизмі народного життя й обрядовості, в артистизмі вдачі, у прославленні пісенності, в своєрідному м'якому гуморі. В феномені української пісні, зокрема, народної пісні, мабуть, найяскравіше виражена емоційність, ліричність української ментальності.

Українська народна пісенність викликає захоплення і подив усього світу і своєю всеосяжністю охоплення історичного буття народу, від найдавніших епох до сьогодення, і широтою творення всіма регіонами України, і широтою подання світу народної обрядовості й побуду до найдрібніших їх деталей, але головне – багатством мелосу, силою ліричного чуття. Людина може співати годинами, готова проспівати ніч, проспівати життя... У скрутній ситуації українець заспіває, заспіває у відповідь світові на всі ці ситуації. Людина співає, і мелодійний хід співу є виразом найглибшої суті душі.

Чи входимо ми тут в зону небезпеки – з огляду на думку деяких вітчизняних авторів щодо "некласичності", непрактичності, неефективності такого психічного складу українця у жорстоких умовах сучасного суспільного життя?

Адже українська задивленість у прекрасні настрої власної душі, наявний естетизм життя, начебто свідчить про пасивність людини в практичному житті, про схильність до невтручання у перебіг подій життя, побоювання виявлення власної волі. "Емоціоналізм і сентименталізм, чутливість і ліризм" нібито не хочуть мати ніяких постійних, міцних основ поза своїх меж і позначені прагненням до переходу у "артистизм". Д.Чижевський говорить про тенденцію до руйнування власних і чужих життєвих форм [6, 20], додає, що українець цінує "більше широкий жест, ніж глибокий зміст, більше розмах і кількість, ніж внутрішню якість, більше форми проявлення змісту, ніж сам зміст, одним словом – цінує більше "показуватися", ніж "бути"" [6, 21]. Подібно до цього В.Липинський говорить про те, що "надмірною чутливістю... пояснюється наша легка запальність і шкоро схолодження; дражливість на дрібниці і байдужість до дійсно важливих речей, яких розрізнити від дрібниць не вміємо" (цитата за [7, 36-37]).

Іншим аспектом небезпеки "некласичності" психічного складу українця деякими авторами називається феномен "індивідуалізму без індивідуальностей" [8]. Якщо індивідуальність – це ясна окрема форма, своєрідність, оригінальність форми, то український індивідуалізм – ще перед-формальна свобода, втеча від твердих форм, від загальноважливого і остаточного. І залишається питання зрівноваження емоціонального мрійництва вольовим зусиллям окремої людини, співмірності в протиставленні пафосу почуттів та пафосу інтелекту й волі.

І, все ж таки, те, що українець називає своїм "Я", часто є тільки поверхнею його свідомості. А що є "ядром" національного духовного існування? Що то є – українська душа?

Найкраще людина пізнає себе шляхом порівнянь із іншими і шляхом протиставлень. Такі порівняння є продуктивними в історико-культурному плані. Як й інші народи Європи, український народ мав свій героїчний епос. Але, у порівнянні з іншими європейськими народами, є важливі відмінності. Давньогрецький епос, наприклад, кружляє навколо уявного світу богів; уява створює матерію. Пізніше в таких європейських сагах місце богів і героїв займають абстрактні поняття, такі як субстанція, буття, небуття, ніщо, воля, дух, і з'являться нові саги в формі філософічних систем Фіхте, Гегеля, Шеллінга чи Шопенгауера. Український епос поводиться інакше [9]. Передовсім він обертається не в уявному, а в реальному світі (навіть, коли давньогрецький епос торкається історичних подій, скажімо, облоги Трої чи мандрів Одиссея, і тоді він ці історичні обставини описує тільки як трамплін для подальших уявних сюжетів у світі богів). Уява в національному епосі "мандрює" фактами, вона не створює їх з власного почину. Й Ігор, і Буй Тур Всеволод, і Ярославна, а потім козацькі походи, неволя – все це історичні особи та факти. Український епос не намагається пластично їх зобразити; він занурює їх в українську культуру, психологічну "праматерію", щоб потім вийняти їх звідти "обробленими" українською ментальністю.

Іншими словами, можна стверджувати, що в Україні людина чітко розуміє себе такою, що знаходиться й живе в реальному конкретному світі, який можна розуміти й пояснювати безпосередньо, без додаткових посилань і "кроків" через абстрактні сюжетні або логічні системи змістів, – тобто "мрійливість", про яку йшла мова як про національну психологічну рису, характеризує нас не як мрійників уяви; це є *дійове* мрійництво, або емоційне мрійництво, що супроводжує мислення, діяльність людини (як їх свого роду специфічний "коефіцієнт").

Отже, особливістю української економічної ментальності можна назвати обов'язкову присутність в структурі дії людини певного додатка (або "коефіцієнта") з приводу емоційного переживання цієї дії. Крім інших аспектів, такий стан речей вказує на принцип індивідуалізму в механізмах орієнтації людини в світі, – бо прагнення психологічно комфортно оформити свою діяльність для людини є наслідком її індивідуального бачення, комфорту, вибору.

Відомий англійський мислитель ХХ ст. А.Уайтхед вважав, що розвиток певних націй визначається не тільки трійцею "Істина – Добро – Краса", але й енергією історичної пригоди, яка долає метафізичну відстань між світом мрій та реальним світом. До таких націй можна віднести й Україну. Як Античність репрезентують не тільки Платон і Аристотель, а й мандрівки Одиссея, новоєвропейську цивілізацію – люди, що здійснювали великі географічні відкриття та промислову революцію, так українську цивілізацію – козаки, персонажі високої авантюри (якщо під нею розуміти здатність долати лінійну одноманітність подій буденності, спрагу дії). В українському козацтві знаходять віртуозний вираз і національна вдача, і буяння вільної індивідуальності, особистісного завоювання світу, отже, буяння емоцій та спрага дії, що є архетипічним для ментальності України.

Яким чином специфічна українська емоційність як риса національної ментальності позначається й втілюється з особливостями мислення й поведінки національних суспільних суб'єктів України в різних сферах життєдіяльності – економічній, політичній, ідеологічній, релігійній й інших? Яким чином вона позначається на культурі господарювання в Україні, на специфічних рисах економічної ментальності, як в минулому так і сьогодні? Чи чинить вона суттєвий вплив на особливості перебігу соціально-політичних процесів в сучасній Україні, на перипетії сучасних трансформацій щодо релігійної ідеології тощо? Чи сила емоційного мрійництва зменшує роль раціонально-вольової компоненти психіки? Чи не стає українець часто-густо сповненим спокоєм неминучості та покірності долі замість дійовості, активної боротьби за розв'язання громадських і особистих проблем?

Слід зазначити, що вплив ментального фактору української національної емоційності як негативний вплив, визнається сучасними вітчизняними науковцями. "Мрячність, туманність, неясність і різнозначність понять й ідеалів – ось найбільший гріх, яким може грішити політична думка України", - стверджує М.Гоца [10, 43]. Щодо господарської сфери ще В.Липинський, який, мабуть, найбільш близько підійшов до визначення згубності українського емоціоналізму для суспільного життя, писав: "Усі наші одушевлення проходять так скоро і несподівано, як й з'являються. Виявити наше хотіння і в ясній і тривалій ідеї та закріпити його правильною, довгою, організованою, послідовною і розумною працею нам

важко, тому що увага наша весь час розпорошується під впливом нових емоційних подразнень, які нищать напередодні" [11, 61]. Проте, той самий В.Липинський стверджував й таке: "наша емоційність й занадто чутливий темперамент можуть стати національно-творчою силою, коли ми їх шкідливі наслідки надолужимо організованим і сталим вихованням у людей розуму та волі. Бо ця наша емоціональність, якої не можна набути в жодній школі, при розумі, логіці, пам'яті й волі, які відповідною школою збільшити можна, дозволить нам нашою запальністю, буйною, творчою імагінацією і великою пристрасстю зробити в короткий час те, що інші нації з холодним почутливим темпераментом, потребували б багато більше зусиль і багато більше часу" (цитата за [7, с. 29]).

Стосовно проєкції української ментальної емоційності на специфіку національної економічної ментальності слід стверджувати таке. Є всі підстави вважати, що людина в Україні підпорядковує своє "Я" більше не абстрактним, уявним, начебто значущим формам задля смислової організації світу навколо себе, а – людина індивідуально живе в світі, прагне бути його самодостатнім суб'єктом. За цією самодостатністю людського "Я" ховається більше чи менше виражений індивідуалізм – що є принципово важливим рушієм організації господарської (соціально-економічної) сфери суспільного життя, отже, "класичними" постають механізми активності національного економічного суб'єкта, засади самореалізації української економічної ментальності.

Стосовно соціально-політичного виміру суспільного життя сучасної України, яким слід бачити вплив емоційності як риси національної української ментальності на соціально-політичний контекст суспільних реалій країни?

Духовна ситуація сучасного українського суспільства є непростою. Сучасне українське суспільство не є стабільним й усталеним, воно перебуває в стані трансформації, залученості до радикальних політичних й економічних реформ широких мас людей, отже, багатовимірність суперечностей, протистояння соціальних сил, швидка зміна систем суспільних цінностей і пріоритетів життєдіяльності, змагання у сфері політичних відносин, конфлікти економічних інтересів, боротьба за вплив на перебіг соціальних процесів тощо. Усе це безпосереднім чином стикається зі психологічними проявами стану кожного члена суспільства, особистісною площиною сприйняття та оцінювання перебігу соціально-політичних процесів в сучасній Україні кожною конкретною людиною. І українська ментальна емоційність, безперечно, відіграє тут не останню роль, додаючи емоцій, як емоцій протистояння пересічних громадян так й емоцій політичних баталій конкретних політиків, бурхливість обговорень, напругу пристрасстей, завзятість протидії, запальність й збудження дискусій. Такі ж самі емоції вирують, супроводжуючи суспільні процеси та зміни в релігійному житті й релігійній свідомості громадян сучасної України, бо релігійна суспільна й індивідуальна свідомість також є формою втілення національної ментальної культури.

Отже, ментальність відбиває специфіку трансісторичних проблем народу та відповідних ідей і думок щодо їх вирішення [12]. Вона орієнтує людей на те, що слід любити, чого слід уникати, що є найбільшою цінністю, а що має негативну суть, тобто показує ставлення народу до світу і до життя. Емоційність як українська національна ментальна риса лежить цілком в цьому контексті, віддзеркалює світоглядно-практичний характер ментальності.

Людське існування постає суто соціальним феноменом, а людина – споконвічно соціальною істотою. В її поведінці домінують соціальні фактори, соціальні спонукання й соціальні почуття. Українська національна емоційність постає саме соціальним почуттям, ментальним результатом й відбитком соціокультурного існування людини, спричиненим особливостями історичного соціопростору України, результатом життєдіяльності й активності людини як соціального суб'єкту національної історії й культури, соціальним індикатором "феноменів психічного життя" (за висловом А.Адлера). Вона (емоційність), як соціальне почуття, постає певним результатом соціального досвіду українського соціуму, а, отже, й української культури, яке репрезентує собою історичні, соціальні й культурні шари активності національного суспільного суб'єкта.

Складна динаміка суспільних змін в новітній Україні вимагає переосмислення різноманітних національних ментальних рис й особливостей, заради з'ясування їх ролі у визначенні місця людини в економічних, соціальних, політичних й інших реаліях сьогодення, розуміння сутності процесів, що відбуваються в індивідуальній та соціальній свідомості сучасного громадянина України. Емоційність як значуща риса української національної

ментальності також потребує подальших спеціальних досліджень з метою вивчення питання виникнення її нових трансформацій в сучасних умовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Щокін Г.В. Загальні контури теорії соціального розвитку та управління // Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи. – К.: МАУП, 2000. – 384 с.
2. *Див.*: Шлемкевич М. Душа і пісня // Мала енциклопедія етнодержавництва. – К.: Генеза, Довіра, 1996. – 942 с. – С. 26; Бистрицький Є. Культура як світ національного буття // Філософська та соціологічна думка. – 1995. – № 1, 2; Коломінський Н.Л., Львовичкіна А.М. Етнопсихологія українців // Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи: Г.В.Щокін, М.В.Попович, М.С.Кармазіна та ін.; За заг. ред. Г.В.Щокіна, М.Ф.Головатого. – К.: МАУП, 2000. – 384 с. й ін.
3. Dinzelsbacher P. Europäische Mentalitätsgeschichte: Hauptthemen in Einzeldarstellungen. Alfred Kroner Verlag. – Stuttgart, 1993.
4. Проблеми теорії ментальності / М.В.Попович, І.В.Кисляковська, Н.Б.Вяткіна та ін. – К.: Наукова думка, 2006. – 403 с.
5. *Див.*: Горський В.С. Історія української філософії. – К.: Наукова думка, 1996. – 287 с.; Історія культури України / Є.Т.Євсєєв, С.А.Коваленко, В.І.Ковальов, В.В.Гребенюк. – Харків: ХНАУ, 2001. – 176 с.; Історія філософії України. Хрестоматія / За ред. Ф.М.Тарасенко. – К.: Либідь, 1993. – 559 с.; Попович М.В. Нарис історії культури України. – К.: "АртЕк", 1999. – 728 с. й ін.
6. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К.: Оріє, 1992. – 230 с.
7. Онацький Є. Українська емоційність. // Українська душа: 3б. наук. пр. / За заг. ред. В.Храмової. – К.: Фенікс, 1992. – 128 с.
8. Шлемкевич М. Душа і пісня // Мала енциклопедія етнодержавництва. – К.: Генеза, Довіра, 1996. – 942 с. – С. 26.
9. *Див.*: Велика історія України з найдавніших часів. В двох томах / Вст. І.Крип'якевич; Владислав М. Голубець. – К.: Глобус, 1993; Голіченко Т.С. Слов'янська міфологія та антична культура. – К.: Наукова думка, 1994. – 92 с.; Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. – К.: Абрис, 1994. – 256 с.; Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. – К.: "Обереги", 1994. – 266 с. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: ескіз української міфології. – К.: Либідь, 1992. – 85 с.; Українські народні думи та історичні пісні / За ред. М.Т.Рильського і К.Г.Гуслистоого. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – 660 с. й ін.
10. Национальная психология: анализ проблем и противоречий / Сост. П.И.Гнатенко, Л.О.Кострюкова. – К.: О-во "Знание", 1990. – 80 с.
11. Липинський В. Релігія і Церква в історії України. – К.: Рада, 1995. – 96 с.
12. Додонов Р.А. Теория ментальности: учение о детерминантах мыслительных автоматизмов. – Запорожье: р/а "Тандем-У", 1999. – 264 с.